

**Αναδημοσίευση από το περιοδικό «Κυπρια-
κός Λόγος», Αρ. 44-45.**

Η ΚΥΘΡΕΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΚΩΣΤΑ Π. ΚΥΡΡΗ

Κυρίες και Κύριοι,

Η Κυθρέα υπήρξε σπουδαίο πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του Ελληνισμού σ' όλες τις εποχές. Θα δώσω σκιαγραφία κυρίως της μεσαιωνικής και της νεωτέρας ιστορίας της με πυκνή βραχυλογία.

Από την τελευταία Νεολιθική και τη Χαλκολιθική εποχή του Κεφαλόβρυσό της ελκύει τους οικιστές, όπως και αλλού στην Κύπρο. Παράλληλο κέντρο έλξεως αποτελούν τα υψίπεδα της, όπως και του πλαϊνού Δικώμου και δυτικότερα του Κρινιού, όπου ανεγείρονται φρούρια και τείχη. Κυκλικά σπίτια σαν της Ερήμης, κεραμική παρόμοια (ερυθρόστιλβη, λευκή, ερυθρόλευκη) και ειδώλια από στεατίτη της Χαλκολιθικής εποχής χαρακτηρίζουν την περιοχή της Κυθρέας. Στην εποχή του χαλκού είναι ήδη κέντρο, κι' οι πρώτοι Έλληνες άποικοι, Αθηναίοι κατά τον Ξεναγόρα, την διαλέγουν σε συνδυασμό με την Σαλαμίνα του Τεύκρου, όπως πιστεύει ο Engel. Είναι η Χυτρία ή Κυθρία, όθεν αργότερα Κυθρέα, κτίσμα του Χύτρου δισέγγονου του Αθηναίου Ακάμαντος, ή η πόλη των Χύτρων=των πηγών (πρβλ. τους Χύτρους=πηγές, στη Λοκρίδα), μεγάλο βασίλειο με σύνορα προς την Λαπηθία, την Κερύνια, τη Λήδρα, το Ιδάλιο, τους Γόλλους και την Σαλαμίνα, δηλ. κυκλωμένη από παντού. Το νερό της Κυθρέας όμως τρέχει προς την Σαλαμίνα, προς αυτήν συνδέεται με υδραγωγείον από παλιά, μολονότι η πρώτη ιστορικά μαρτυρημένη κατασκευή του ανήκει στον 6ον μ.Χ. αιώνα, στον καιρό του Ιουστινιανού, αλλ' αρχαιολογικά τεκμηριώνεται στα χρόνια του Ρωμαίου αυτοκράτορα Σεπτίμιου Σεθήρου (193-211 μ.Χ.) και μετέπειτα στα 332 και 342 μ.Χ.: τότε το υδραγωγείο εξυπηρετεί Χριστιανικό συνοικισμό κοντά στη μονή του Αποστόλου Βαρνάβα. Η έκταση του αρχαίου βασιλείου ήταν σημαντική: μέχρι την Άρτεμη και την Άλκανθον, την Πέτρα του

Διγενή, την Επηχώ και την Συκά, Παλαίκυθρο, Έξω Μετόχι, Βώνη, Μπέη-Κιογιού, Τραχώνι, Νεο Χωριό, Κεφαλόβρυσος, Φιλλέρι, Κάτω Δίκωμο ή και Μπογάζι, Πλατάνι και Αρμενομονάστηρο, Πλάκα, Μάνδρα του Κκουινιά και Χαλεύκαση. Η κυρίως πόλη βρισκόταν στο λόφο πάνω από την σημερινή εκκλησία του Αγίου Δημητριανού, 1 μίλι Ν.Α. του Κεφαλοβρύσου και το νερό του την ύδρευε μερικώς. Πλήθος λαθραία κυρίως αρχαιολογικά ευρήματα, κάθε λογής αγγεία, αρχιτεκτονικά μέλη ελληνικών ναών και δημοσίων οικοδομημάτων, επιγραφές, νομίσματα, εργαλεία, ψηφίδες, από την Νεολιθική, τη Χαλκή, την Μυκηναϊκή, την Γεωμετρική και την Κλασσική έως την Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή και την Βυζαντινή εποχή μαρτυρούν πλούτο και πολιτισμόν ελληνικό ανωτέρου βαθμού, που ελάχιστα έχει μελετηθή (βλ. εργασίες των Cesnola, Richter, Περισιτιάνη, Δικαίου, Gjerstad, Mitford, Schaeffer, Ino Michaelidou-Nikolaou, Hill. Μια επιγραφή από τον περίβολο του ναού της Αφροδίτης ομιλεί για βασιλέα όχι απαραίτητα των Χύτρων, δωρητή στον ιερό χώρο των Κύθρων. Άλλες πλείστες ελληνικές αφορούν πρόσωπα ενδιαφέροντα, όπως την οικογένεια Αριστοκράτους (απέθ. 330 π.Χ.) πατέρα του Σκυθίνου (απέθ. περί το 300 π.Χ.), το Ναγίον σύζυγον του Σκυθίνου (απέθ. ca. 285), τον Λεωνίδα γιού του Σκυθίνου (απέθ. ca 260), τον Πύθωνα Αριστοκράτους αδελφό του Σκυθίνου (απέθ. περί το 282), την Απολλωνίαν Αριστοκράτους αδελφή του Σκυθίνου (απέθ. περί το 275): ο Λεωνίδας ήταν γιατρός, κι' ο Πύθων φιλόσοφος Επικούρειος. Μ' άλλη σειρά επιγραφών ομιλεί για την οικογένεια Γλύκωνος, από τον γ' ως τον α' αι. π.Χ., άλλες για συνήθη κυπριακά ελληνικά ονόματα, κατοίκων της περιοχής του αρχαίου βασιλείου, που δημοσίευσαν ο Περισιτιάνης κι' η Ινώ Μιχαηλίδου-Νικολάου.

Οι ναοί που ενδείξεις και ερείπιά τους διασώζονται, ήσαν πολλοί. Ανάμεσά τους ο ναός της (Κυθρείας) Αφροδίτης, ο ίδιος πιθανώτατα που αναφέρει ο Βιργίλιος στην Αινειάδα (1,680 και Χ,51) στην περιοχή Σκαλίν, κι άλλος της ίδιας Παφίας θεάς στην Ακρόπολη των Χύτρων, πάλι στο Σκαλίν, που είναι στην κορφή του βουνού-οροπεδίου Κατσουρκάς, άλλος του Απόλλωνος κοντά στη Βώνη κλπ. Από τον Κατσουρκάν εσώθη αναθηματικό άγαλμα του Κιλικιά υιού του Στασικράτους, του 500 π.Χ. Μια επιγραφή του 277-271 π.Χ. αναφέρει την Αρσινόη Φιλαδέλφου (Πτολεμαίου), άλλη μια Κλεοπάτρα βασίλισσα (βασίλισσα των Χύτρων;), τρίτη είναι αφιέρωση του γιου του Αστυάνακτος λαμπαδαρχούντος στον βασιλέα Πτολεμαίο και στην βασίλισσα Κλεοπάτρα, τους Φιλομήτορες και στους Θεούς Ερμή, Ηρακλή και Τύχη των Χυτρίων, που βέβαια θα είχαν τεμένη στην περιοχή του βασιλείου. Οι Ασσύριοι ελέγχοντες την Κύπρο (8-7 αι. π.Χ.) είχαν και τους Χύτρους υπό την επικυριαρχία τους, μάλιστα στην επιγραφή - πρίσμα του Εσαρχαδών (673/2 π.Χ.) αναφέρεται ο μόνος γνωστός βασιλιάς των Χύτρων, ο Πυλαγόρας που συνέβαλε χρηματικά στην ανοικοδόμηση της Ninevi. Στα χρόνια του Ευαγόρα, όλα τα βασίλεια, μαζί και Χύτροι, υπετάγησαν στον ένδοξο αυτό βασιλιά της Σαλαμίνας· μάλιστα αναφέρεται ένας Δημάρατος, που ευρέθη ένοχος προδοσίας των Χύτρων, πιθανώς στον Ευαγόρα. Επί Πτολεμαίων οι Χύτροι, όπως κι οι άλλες πόλεις-βασίλεια της Κύπρου, αυτοδιοικούνταν με βουλή, που αφιερώνει ως εκπρόσωπος της πόλης διάφορα αφιερώματα στους θεούς. Επί Ρωμαίων οι Χύτροι, διατηρούν, όπως κι' οι άλλες πόλεις, το ίδιο νομικό και διοικητικό καθεστώς. Η μνεία ενός εφηβάρχου δείχνει ότι υπήρχε γυμνάσιο, που κάλυπτε όχι μόνο την αθλητικήν αλλά και την γενική δημόσια εκπαίδευση των νέων, υπό τον γυμνασιάρχο. Το οδικό σύστημα που οργάνωσαν οι Ρωμαίοι, προφανώς επάνω στα ίχνη παλαιότερου ελληνιστικού και κλασσικού ή και αρχαιότερου, άγκαι κυκλικό - παραλιακό, περνούσε και από τους Χύτρους και μέσω Λευκονοίκου κατευθυνόταν προς την Καρπιασία, και από το Λευκόνοικο στρίβοντας

νότια συνδεόταν με την οδό Λευκωσίας-Σαλαμίνας, και βόρεια με την Αλκανθον, όθεν με την Κερύνεια, όπου μπορούσε να πάη κανείς κι' από το δρόμο Κυθρέας-Λευκωσίας-Κερύνιας (μέσω Μπογαζίου).

Ο θαυμαστός ανδριάς του Σεπτιμίου Σεθήρου που βρέθηκε στην περιοχή Κυθρέας στα 1928, μαρτυρεί κάποια σχέση του αυτοκράτορα (193-211 μ.Χ.) προς τους Χύτρους, προφανώς την επανίδρυση του υδραγωγείου από Χύτρους προς Σαλαμίνα.

Ο Χριστιανισμός εισήχθη στην Κύπρο από τους Παύλο και Βαρνάβα στα 45-46 μ.Χ. με πρώτο σταθμό την Σαλαμίνα, όπου βρήκαν κάποια προετοιμασίαν από Κυπρίους και Κυρηναίους κήρυκες της νέας θρησκείας. Οι απόστολοι ακολούθησαν το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο και πιθανώς πέρασαν κι' από τους Χύτρους, άγκαι αυτό δεν αναφέρεται ρητά στις πηγές. Η επισκοπή Χύτρων υποκαταστάθηκε, όπως κι' αλλού, στην δημοτική οργάνωση του «βασιλείου πόλης» κι αναφέρεται στους καταλόγους των 14-15 επισκοπών της Κύπρου της Βυζαντινής εποχής και της Φραγκοκρατίας. Πρώτος επίσκοπος που μνημονεύεται είναι ο Νικήτας, γ'-δ' αι., χωρίς άλλες ειδήσεις.

Στην Α' Οικουμενική Σύνοδο (325, στη Νίκαια της Βιθυνίας) και στη Σύνοδο της Σαρδικής (344), που κι οι δυο εστρέφοντο κατά της αιρέσεως του Αρείου, παρίσταντο κι οι 14 επίσκοποι της Κύπρου, επομένως κι ο επίσκοπος Χύτρων· αλλά στα ονόματα μόνο δυο απ' αυτούς παρατίθενται και τα ονοματα των επισκοπών τους, ενώ άλλων δυο τα γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Γι' αυτό πρέπει να περιμένουμε άλλες πηγές για να βρούμε ποιος από τους 10 αταύτιστους ήταν επίσκοπος Χύτρων, δηλ. Αυξίβιο, Φώτιο, Γελάσιον, Αφροδίσιον, Ειρηνικό, Νουνέχιον, Αθανάσιο, Μακεδόσιο, Νορβανό και Στασικράτη. Έτσι η χρονολόγηση της επισκοπείας του επόμενου γνωστότατου επισκόπου Χύτρων Πάππου 311-368/9, όπως προκύπτει από μια φράση του Βίου του Επιφανίου Σαλαμίνας, πρέπει μάλλον να τροποποιηθή μελλοντικά υπό το φως νέων πηγών ως προς την αρχή της, το 311, εφ' όσον ο Χύτρων στα 325 και 344 έφερε ένα από τα προμνημονευμένα 10 ονόματα -

εκτός αν πάλι αυτά δεν είναι όλα ακριβή ή μερικά δεν αναφέρονται σ' επισκόπους, πράγμα δυσδιάκριτο./Οπωσδήποτε επί Πάππου η Χυτρία φέρεται ως «πόλις οικτρά» στον Βίο του Επιφανίου, πράγμα που μερικοί εξηγούν κατά γράμμα: αθλία, πτωχή. Εγώ αμφιβάλλω: η φράση δηλώνει μάλλον εδώ μετριοπάθεια και αυτοταπείνωση, εκτός αν σημαίνει ότι αυτή όπως κι η Σαλαμίνα είχαν υποστή καταστροφή στους σεισμούς της Κύπρου στα 332 και 342, πράγμα άγνωστο. Οπωσδήποτε ο Πάππος ετιμάτο σαν πατέρας απ' όλους τους επισκόπους, για τους αγώνας υπέρ της πίστεως και τα θαύματά του, καθώς και για την όλη εκκλησιαστική δραστηριότητά του.

Πρωτοστάτησε στα 368/9 στην εκλογή και χειροτονία του Μεγάλου Επιφανίου ως επισκόπου Σαλαμίνας και ακολούθως πέθανε μαρτυρικό θάνατο (ίσως θύμα της «ορθόδοξης» μισαλλοδοξίας του ίδιου του Επιφανίου, που πολλούς εδίωξε για «αιρετικές» απόψεις. Το όνομά του φέρει τοποθεσία με περιθώλια μεταξύ Μηλιάς και Αρναδιού με νεκρόπολη της εποχής του σιδήρου κι άλλη ελληνιστική. Διάδοχός της ήταν ο συγγενής και ομόφρων και όμοια θαυματουργός Αθανάσιος.

Πιθανώς από την εποχή αυτή θα χρονολογηθούν τα ερείπια του ναού του Αγίου Επιφανίου, 3 μίλια Ν.Α. της μονής Κουτσοθένη: δάπεδα μωσαϊκά με ψηφίδες κ.ά. αρχιτεκτονικά λείψανα. Ο ναός 17Χ6, μέτρων θα χτίστηκε προς τιμήν του Αγίου Επιφανίου Σαλαμίνας, ίσως από τον Αθανάσιο, που για να εκλεγεί μητροπολίτης Χύτρων θα εξασφάλισε την υποστήριξη του Επιφανίου, πλην του προσωπικού κύρους και της συγγενείας του μακαρίτη Πάππου. Επί Λεοντίου Μαχαιρά (15 αι.) η κάρα και τα εικονίσματα του Αγίου μεταφέρθηκαν στον Κουτσοθένη, άρα ήταν τότε πια ερειπωμένος ο ναός.

Στην Δ' οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνος (451) επίσκοπος Χύτρων ήταν ο Φωτεινός, που φαίνεται ότι μόνο αντιπροσωπεύθηκε σ' αυτήν από τον διάκονο Διονύσιο. Στην Ζ' (εικονομαχική) Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας (787) παρέστη ο επίσκοπος Παλαιών ή Παλαιάς και Κύθρων Σπυρίδων. Από το 648/9 είχαν αρχίσει οι

αραβικές επιδρομές, αλλ' οι Χύτροι δεν αναφέρονται ακόμη ανάμεσα στις πόλεις που λεηλατήθηκαν ή κατελήφθησαν, προφανώς λόγω της θέσεώς των. Στις αρχές του 1' αι. θα γίνη κι αυτό, επί επισκόπου Δημητριανού, που διαδέχτηκε στα 885 τον Ευστάθιον όταν ο τελευταίος εξελέγη (αρχι) επίσκοπος Σαλαμίνας-Κωνσταντίας με ψήφον όλων των Κυπρίων επισκόπων ως ο ικανώτατος για την πρώτην της καθέδρας αυτών αρχήν. Ο Ευστάθιος με τη σειρά του αξίωσε κι έπεισε τον ενάρτετο, από την συνοικία Συκά κοντά στο Παλαίκυθρο, συμπολίτη του Δημητριανό, που είχε παντρευθή με πίεση, έμεινε όμως παρθένος και χήρεψε σε τρεις μήνες, έγινε μοναχός στη μονή Αγίου Αντωνίου στην Κυθρέα και χειροτονήθηκε πρεσβύτερος από τον Ευστάθιο, να τον διαδεχθή στο θρόνο των Χύτρων. Ο Δημητριανός, κατά την παράδοση πρώην μυλωνάς στον μύλον Παρτελεμένη της Κυθρέας, υπήρξεν ο ενδοξότερος επίσκοπος Χύτρων, ένδοξος σε μια περίοδο τραγική σαν την δική μας: Κατά το καλοκαίρι του 912, όταν ο Δημητριανός ήταν 80 χρόνων, ο εξωμότης ναύαρχος του αραβικού στόλου Damianus από την Ταρσό εκμεταλλευόμενος την αντίθετη τότε προς τις αραβοβυζαντινές συνθήκες χρησιμοποίηση της Κύπρου, διχοτομημένης και «ουδέτερης» ως βάσεως για εκστρατεία στην Συρία και στην Κιλικία στα 910, και στα 911 στην Κρήτη, από τον Βυζαντινό στρατηγό Ιμέριο, διενεργεί σ' αντίποινα σκληρή και θάρβαρη επιδρομή κατά των ανατολικών κυρίως περιοχών της Κύπρου, που κράτησε 4 μήνες. Προς το τέλος οι επιδρομείς ελεηλάτησαν και την επισκοπή Χυτρίας και μετέφεραν χιλιάδες Κυπρίουσ αιχμαλώτους στη Βαγδάτη. Με δική του πρωτοβουλία τότε ο υπέργηρος ιεράρχης, που δεν έθιξαν οι Άραβες, αναλαμβάνει (τέλη 912-αρχές 913) διπλωματική αποστολή στη Βαγδάτη για να ελευθερώσει τους αιχμαλώτους (: ο αρχιεπίσκοπος φαίνεται ότι είχε σκοτωθή στη λεηλασία της Κωνσταντίας). Εκεί τον συνάντησε μια Βυζαντινή αποστολή που μετέφερε γράμμα γραμμένο κατα τον Αύγουστο του 913 από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαον τον Μυστικόν προς τον

Χαλίφη και ζητούσε με νομικά και ιστορικά επιχειρήματα την απόλυση των Κυπρίων αιχμαλώτων τα ίδια που ήδη είχε επικαλεσθή ο Δημητριανός για ν' αποδείξει την αθωότητα των Κυπρίων και την άδικη μεταχείρισή τους από τον Damian·a· οι Κύπριοι δεν ήταν υπεθνοί για την δράση του Ιμερίου, που τους επεβλήθη με τη βία, και δεν παρέβησαν τις συνθήκες· γι' αυτό ο Damian·a παρανόμησε κτυπώντας τους σκληρά και άγρια. Με δάκρυα στα μάτια εξέθεσε στον Χαλίφη τα γεγονότα και τα επιχειρήματά του. Και ο Χαλίφης διέταξε την απόλυση και επιστροφή των αιχμαλώτων όλων στην Κύπρο μαζί με την λεία που είχε μεταφερθή στη Βαγδάτη. Πριν προλάβη να εκλεγεί αρχιεπίσκοπος, ο σεβάσμιος γέροντας απέθανε στα 915 (6,ΧΙ), μετά ποιμαντορία 25 ετών, και 40 χρόνων ασκητική ζωή, σύμβολο και φωτεινό παράδειγμα, προσωπικότης διεθνής. Οι Χύτριοι απέβησαν τότε εκκλησιαστικό και πολιτικό κέντρο της Κύπρου, άγκαι όχι θέβαια αρχιεπισκοπή ούτε πολιτική πρωτεύουσα όπως υποστηρίχθηκε. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου χτίστηκε κατόπιν προς τιμή του λαμπρού επισκόπου της πόλεως, που η λατρεία του διαδόθηκε και σ' άλλα μέρη της Κύπρου (Δάλι, Λευκομιάτη, κ.ά.), κι οι παραδόσεις γι' αυτόν αφθονούν.

Άλλες ειδήσεις για την επισκοπή Χύτρων στη Βυζαντινή εποχή ελλείπουν. Στην τελευταία περίοδο (ΙΧ αι.-1191) στη θόρεια οροσειρά γύρω από την Κυθρέα κι άλλα σημεία οι Βυζαντινοί στρατηγοί αρμενικής καταγωγής εγκατέστησαν σε στρατηγικά σημεία, φρούρια, οχυρά, μονές και διαβάσεις, μικρόν αριθμόν Αρμενίων ακριτών, ιδιαίτερα στο Πλατόνι και στον Κορνόκηπο, στο Αρτέμι, στον Άγιο Χαρίτων κ.ά., που επί Τούρκων ετούρκεψαν.

Επίσης τότε αλλά κυρίως στα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Κυθρέας μικρός αριθμός Μαρωνιτών πολεμιστών, γεωργών και μοναχών, όθεν και η συνοικία η Συρκανιά. Οι μύλοι της Κυθρέας έγιναν αρχικά ιδιοκτησία των Φράγκων βασιλιάδων, αλλά στα 1220 η βασίλισσα Αλίκη εξεχώρησε την χρησικτησία τους στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο Κύπρου και στην αρχιεπισκοπή Λευ-

κωσίας, που αντικατέστησε την ορθόδοξη επισκοπή Λευκωσίας.

Στα 1222 η επισκοπή Κυθρέας απορροφήθηκε από την λατινική αρχιεπισκοπή Λευκωσίας, που ήδη είχε αρχίσει να εισπράττη την δεκάτη της. Κατά το καλοκαίρι του 1232 οι Λογγοβάρδοι στρατιώτες του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β', που διεκδικούσε την Κύπρο από τους Λουζινιανούς υποχωρώντας από την Αμμόχωστο στη Λευκωσία, ερήμωσαν την Μεσαριά, κατέστρεψαν τους νερόμυλους της Κυθρέας και τους χειρομύλους της Λευκωσίας. Μολαταύτα η ελληνική παράδοση συνεχίζεται στην Κυθρέα: Ένα χειρόγραφο του 12ου αι. που πέρασε από την Κύπρο, Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως, περιέχει και την ακολουθία του Αγίου Δημητρίου Χύτρων (Cod. Paris, 1591 [Colbert. 2822], fo55, 6 Νοεμβρίου): όμοια ένα άλλο του 12ου αι. (Συναϊτ. Κώδ. 789, που χρησιμοποιείται στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στην Κυθρέα. Ένα τρίτο του 14ου αι. (Vatic. Gr. 2316) περιέχει τα 4 Ευαγγέλια: αγοράστηκε από τη μοναχή «Ελισάβετ εις τον ναόν του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Χωνιάτη της Κηθρίας» μια 21.9 (τέλος;) ιε' αιώνας.

Απ' τη γειτονική Αψινθιώτισσα μονή, κοντά στο χωριό Βουνό έχουμε μια επιγραφή επιτυμβία ελληνική του ιστ' αι. για την σύζυγο του άρχοντος Κυρού Αεοντή, που ήταν αυτός ή εκείνη δωρητές της μονής, Έλληνες εν μέση ενετοκρατία, ισχυροί και με κοινωνικήν επιρροή στην περιοχή.

Πράγματι ήδη στα 1123 ο Αεόντιος ηγεύμενος Αψινθιώτισης είχε σταλή με τον επίσκοπο Σολίας Λε' τιον ως πρεσβεία στον οικουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β' στη Νίκαια, όπου απεφάσισαν ν' αρνηθούνην υποταγή στην Λατινική ιεραρχία εκτός σε δευτερεύοντα σημεία. Το κύρος της μονής ήταν τόσο πολύ επί Φραγκοκρατίας, ώστε κατά την 8.8.1473 Λατίνοι άρχοντες και μοναχοί πηγαίνουν σε προσκύνημα σ' αυτήν εκ μέρους της κατά το ήμισυ ελληνίδας βασίλισσας Καρλόττας, για να κρατήσουν καστέλλιν δια την Καρλότταν. Κι η Βενετή Βασίλισσα της Κύπρου Λικατερίνη Κορνάρου στην 1.2.1487 πηγαίνει έφιππη

να προσκυνήση την Αψινθιώτισσα, όπου ο ιερομόναχος Αμβρόσιος της μονής Ανδρείων Λευκωσίας καταθέτει στα 1530 το Μηνιαίον Ιανουαρίου, που είχε αντιγράψει για την Αψινθιώτισσα. Στην Αψινθιώτισσα, όπως και στη μονή Κουτσοθένη, σώζονται ίχνη μαρωνιτικά, του 15ου αι., τοιχογραφίες στο λατινικό ευκτήριο-νάρθηκα που πρόσθεσαν, συμβιώνοντας με τους ορθόδοξους, ωστόσο στα 1571 εξέλιπαν. Η ίδια αφομοίωση Λατίνων μαρτυρείται από την ελληνική επιτύμβια επιγραφή του 1556, που βρέθηκε στα 1900 στα ερείπια του σωζομένου στα 1556 ναού του, Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην ενορία Αγίου Ανδρονίκου Κυθρέας, σε τόπο που διαμφισθητούσε τότε (1900) το Εθκάφ (η αμφισθήτηση έληξε, με την εύρεση της πλάκας, υπέρ της ελληνικής κοινότητας): η επιγραφή αναφέρεται στην Ακυλίνα κόρη του επόππου Λευκάρων ευγενούς Ιωάννη Σμερλήνος, σύζυγον του ντε Νόλια Φραγκίσκου Φλακί. Η φράγγισα αυτή, είναι ήδη εξελληνισμένη κι ανήκει στην ίδια οικογένεια στην οποία κι ο ορθόδοξος επίσκοπος Λεμεσού με έδρα τα Λεύκα στα 1570-Φλακί δηλ. Φλαγγίνι. Την ίδια οικογένεια απαντούμε μετά την άλωση της Κύπρου ένδοξη στη Βενετία: Ο Θωμάς Φλαγγίνης κληροδότησε στην ελληνική εκκλησία της κοινότητος της Βενετίας τη βιβλιοθήκη του και την περιουσία του, κι έτσι ιδρύεται το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο, όπου σπούδαζαν δωρεάν Κύπριοι και Ελλαδικοί νέοι. Έτσι στην Κυθρέα βρίσκουμε την διαδικασία εξελληνισμού Λατίνων ευγενών, όχι μόνο στους Φλαγγίνι, αλλά και σ' άλλους, που παραλείπουμε. Ένας συγγενής των Φαγγίνι, ο Πέτρος Γερας [ιμου:] Νεγρεπόντης αναφέρεται σ' επιγραφή εντοιχισμένη στον Ελληνικό καθεορικό ναό Λευκωσίας επι φραγκοκρατίας, τον Άγιο Νικόλαο-Χρυσοδηγήτρα (=Μπεζεστένι), στα 1963, προτού ο τουρκικός τομέας της Λευκωσίας αποκλεισθή για μας.

Η τουρκοκρατία οδήγησε στον εξισλαμισμό μερικών ισχυρών λατινικών και Ιταλοφραγκοελληνικών οικογενειών της περιοχής, όπως και πολλών Αρμενίων και Μαρωνιτών. Ανκαι υποστήριξαν, προπάντων οι Αρμένιοι τους Τούρκους στην κατάκτηση,

στο διάστημα 1572-1670 ξέσπασε σειρά από εξεγέρσεις των στρατιωτικών αρματολικών πληθυσμών της β. οροσειράς, ανάμεσα τους Αρμένιοι και Μαρωνίτες, υπό την ηγεσία της ορθόδοξου εκκλησίας, την οποία διέθυσαν τότε προπάντων απογόνοι εξελληνισμένων λατινικών οικογενειών, κρυπτο-καθολικοί, σε στενή μυστική επαφή προς την Καθολική Εκκλησία και τις τότε δυτικές δυνάμεις. Μετά κάθε αποτυχία αρκετοί στρατιωτικοί που ηττώντο συνθηκολογούσαν με όρο τον εξισλαμισμό τους. Έτσι εξισλαμίστηκαν πολλοί Αρμένιοι του Πλατανιού περί τα τέλη του 17 αι. Αλλά όχι όλοι: τουλάχιστον έως το 1815 στο Πλατάνι λειτουργούσαν η εκκλησία της Παναγίας, που εικόνα της, η γνωστή Αρμενοπαναία ή Θεοτόκος του Πλατανιού, του 1815 εσώθη, καθώς και η Αγία Πύλη της του 1680, στο ναό του Σταυρού του Λευκονοίκου. Πιθανώς ο εξισλαμισμός τους ολοκληρώθηκε στα 1821. Αναγραφές περιουσίας της εκκλησίας του Πλατανιού έχουμε ως τα 1744 και 1785 σε αρχιεπισκοπικούς κώδικες (XLII, XLVI). Ως πρόσφατα μια τούρκικη οικογένεια του Πλατανιού είχε το επώνυμο Kalabet, αρμένικο. Παρόμοια τύχη είχαν κι άλλα χωριά αρμένικα όπως ο Κορνόκηπος (πρβλ. Αρμενοχώρι στη Λεμεσό). Στο Νέο Χωρίο Κυθρέας η πλούσια οικογένεια του προύχοντα Epinagha ήταν ιταλικής καταγωγής και στα τέλη του 19' αιώνα είχε απόγονους κρυπτοχριστιανούς: ο Χατζηθασίλης πατέρας του Παπαμιτιάδη όταν πήγαινε στην Κυθρέα ήταν γνωστός μ' αυτό το όνομα, αλλά στο Νέο Χωρίο λεγόταν Εμίναγας, και συγγένευε με την φραγκικής προελεύσεως οικογένεια Mustacizade του Νέου Χωρίου, που κι αυτή με τη σειρά της συγγένευε προς την επίσης ιταλογαλλικής ευγενούς καταγωγής οικογένεια Menteschoghliου της Ποταμιάς και την ομοίας καταγωγής από τη Μάνια (Άσσια) οικογένεια Hillmi.

Στο Τραχώνι η ημιερείπωμένη φραγκική εκκλησία του Αγίου Νικολάου ανήκε με τα γύρω χωράφια από αιώνες μέχρι προ 40-50ετίας στην οικογένεια του Κύκυκ που δεν αποκλείεται να εχη παρόμοια καταγωγή. Στα 1630 λειτουργούσαν 3 εκκλησίες ορθόδοξες στην Κυθρέα, και πολλοί Έλλη-

νες, καθώς και 100 Μαρωνίτες, που είχαν μια εκκλησία του Αγ. Μάρκου, που τους την πήραν οι Έλληνες. Η καθολική εκκλησία κάμνει στα 1631 ενέργειες στον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, καταγόμενο από τους Lusignan, να τους την επιστρέψει δείχνοντας έτσι την πίστη του στον καθολικισμό. Στα 1646 ο Κυθρεώτης γιατρός Πέτρος Φλάτρος, της γνωστής ελληνοϊταλικής οικογένειας που απαντάται και στη Λάπηθο κ.ά., πράκτορας της Καθολικής εκκλησίας, πληροφορεί την Υπηρεσία Προπαγάνδας της τελευταίας ότι ο αρχιεπίσκοπος (ήταν τώρα ο Νικηφόρος) απέδωσε στους Μαρωνίτες την εκκλησία τους. Ο ίδιος Φλάτρος στα 1650 πληροφορεί την Προπαγάνδα ότι ο Νικηφόρος μετεστράφη στον Καθολικισμό στη διάρκεια επισκέψεώς τους για ανάπαυση στην Κυθρέα την πόλη του Φλάτρου στις 6 Ιουνίου 1650. Στα 1655 ο Giovanni Battista da Todi απόστολος της Προπαγάνδας ισχυρίζεται ότι οι καθολικοί της Κυθρέας, της Κερύνειας, της Σκάλας κλπ. τόπων ζητούν από αυτόν τα ιερά μυστήρια, αλλά δεν προλαβαίνει. Στα 1662 οι καθολικοί δηλ. οι Μαρωνίτες της Κυθρέας στα αρχεία της Propaganda Fide αναφέρονται ως μερικοί 1-2 οικογένειες. Έτσι οι υπερβολές ωρισμένων Μαρωνιτών ιστορικών για πλήθος Μαρωνιτών στην Κυθρέα επί Τουρκοκρατίας καταρρίπτονται. Οι επιγραφές των εικόνων όλων των εκκλησιών της Κυθρέας είναι ελληνικές. Συνέχεια των εικόνων όλων των εκκλησιών της Κυθρέας είναι ελληνικές. Συνέχεια των εικόνων όλων των εκκλησιών της Κυθρέας βρίσκουμε ως τα μέσα του 19ου αιώνας. Προ του 1686: όλοι τότε οι Μαρωνίτες της Κύπρου ήταν 150. Επί Φιλοθέου στα 1756 πάλι η Θεοτόκος αφαιρέθηκε από τους Μαρωνίτες, που φαίνεται ότι στο μεταξύ την είχαν ξανακαταλάβει. Μαζί τότε τους αφαιρέθηκε κι ο Άγιος Αντώνιος. Στο 1776 μια έκθεση αναφέρει 78 Μαρωνίτες με ιερέα στην Κυθρέαν, αλλά χωρίς εκκλησία, και γι' αυτό πήγαιναν στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου μια ώρα δρόμο, όπου οι Μαρωνίτες ήταν 7, άρα είχαν ήδη ανακτήσει τον Άγιο Αντώνιο. Στο μεταξύ στα 1771 η Θεοτόκος ανοικοδομήθηκε από τους ορθόδοξους ως ορθόδοξος ναός, μ' έξοδα του αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου. Εγγραφές

πλείστες στα αρχιεπισκοπικά κατάστιχα αρχίζουν από το 1756 για την Θεοτόκο και τον Άγιο Αντώνιο (XLII, XLIII). Στην Θεοτόκο μάλιστα αναφέρεται ηγουμένη Παϊσία στα 1758: διορίστηκε τότε επίτροπος της εκκλησίας, ως στα 1763-66, που την διαδέχεται ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος Επιστάτης και του Αγίου Ανδρονίκου Κυθρέας από το 1760-1763.

Για την Χαρδακιώτισσα έχουμε εγγραφές από το 1751, για τον Αγ. Γεώργιο Κατάμη από το 1750, για τον Άγιο Ανδρόνικο από 1736 και το 1750, για την Αγ. Μαρίνα στα 1749, και για την Χρυσίδα στα 1757. Ο Χρυσάνθος μαζί με τον δραγομένο Χατζηϊωσήφ και αργότερα με το δραγομένο Χατζη-Γεωργάκη Κορνέσιον ενίσχυσαν τους ορθόδοξους στην Κυθρέα και περιώρισαν πολύ τους Μαρωνίτες, που υποκινούνταν από την Προπαγάνδα της Ρώμης. Διεξήχθη εθνολογικός αγώνας. Αλλά δεν υπήρξαν οι διωγμοί που ισχυρίζονται οι Καθολικοί. Απόδειξη ότι στα 1765 (Κατάστ. XLII, σ. 364) επίτροπος του Αγ. Αντωνίου, που ως τότε δεν υπήρχε αφότου κατελήφθη στα 1756, διορίζεται ο Φραντζέσκος Μαρωνίτης, όμοια και στα 1766.

Σ' άλλες εγγραφές έχουμε πληροφορίες για επιτρόπους, ενοριάτες και τοπωνύμια της Χαρδακιώτισσας 1751 κ.ά., π.χ. τον επίτροπο Χατζηγεώργη που πωλεί προς τον Χατζήκυρ Λουρέντζον στον Πλουμιστήν ένα περιβόλι, κι' ένα περιβόλι του το «πακτώνει»: στα 1755 κάποιος Σοφινός επισύλησε περιβόλι κοντά εις το κάτω Ρηγιάτικον στον τότε επίτροπο παπά Ζαχαρία.

Κατά την Κυθρεώτικη παράδοση στην μονή της Θεοτόκου, που βρισκόταν στην Μαρονίτ Μαχαλλεσοί, έμεινε ο αρχιεπίσκοπος επί ένα συνεχή μήνα κατά συχνά διαστήματα, και συζητούσε με τους χωρικούς τα προβλήματά τους, στήριζε την ορθοδοξία τους που κινδύνευε από την καθολική προπαγάνδα. Καμιά παρουσία Τούρκων δεν αναφέρεται σ' όλη αυτήν την διένεξη, που έληξε με συμφωνία οι Μαρωνίτες να δώσουν στους Ορθόδοξους την Θεοτόκον, κι οι Ορθόδοξοι να δώσουν στους Μαρωνίτες τον Άγιο Αντώνιο. Κοντά στη Θεοτόκο υπήρχε θυροδεψείο των Χαννήδων. Τελικά οι λίγοι Μαρωνίτες αφομοιώθηκαν

από τους Έλληνες. Στα 1773 οι συνοικίες ήταν 11 και η πολιτεία παρήγε μετάξι, βαμβάκι, φρούτα, συκαμινόφυλλα κλπ., σε μια ατμόσφαιρα παραδεισένια που περιγράφουν οι περιηγητές. Κατά την παράδοση στην κεντρική πλατεία της Κυθρέας ένα κτίριο εχρησιμοποιείτο σαν σαράγιο=διοικητήριο επί Τουρκοκρατίας. Άλλο σπίτι ήταν «Παλάτι»=Προξενείο.

Σύμφωνα με τον Ρώσο μοναχό Μπάρσκυ, που περιηγήθη την Κύπρο, η μονή Αψινθιώτισσης στα 1735 είχε ένα μοναχό φτωχό, που εξαρτιόταν από τον ηγούμενο του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου. Ο ναός της ήταν ετοιμόρροπος. Δεν μπορούσε να επιτευχθεί αύξησης του αριθμού των μοναχών λόγω των ανυποφόρων τουρκικών φόρων Κυπρ. Σπουδ., ΚΑ', 1957, σσ.48-49).

Η Τέχνη των εικόνων της Κυθρέας είναι αξιόλογη. Σώζονται πάρα πολλές επί Τουρκοκρατίας, κυρίως από το 1680, ως τα νεώτατα χρόνια. Μια ωραιότατη στον Άγιο Αντώνιο των Μαρωνιτών (Βάπτιση, Κοίμηση Θεοτόκου και Ανάληψη) (την είδα στα 1970, 8.III) έχει και συριακή και αραβικές επιγραφές του 1848 και 1868, αλλά και μια του 1681 ελληνική, αφιέρωμα κάποιου Αντωνίου και συμβίας και τέκνων. Στην Αγία Μαρίνα άλλη, του Χριστού, του 1681 ή 1671 (Περισιτιάνης σ. 876) και άλλες του 1820, 1797, και τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου, 1736. Πλείστες άλλες έχουν δημοσιευθεί από ειδικούς (Talbot Rices, Gunnis Περισιτιάνη κ.ά.). Αναφέρω ιδιαίτερα μια άγνωστη, του 1670, στην εκκλησία της Θεοτόκου (που είδα στα 1966, 20.4), πάνω από την αριστερή πλευρά του τέμπλου, της Γαλακτοτροφούσης, ζωγραφισμένη από τον Κρήτα ζωγράφο ιερέα Εμμανουήλ Τζάνε. Του ίδιου Τζάνε υπάρχει στην Θεοτόκο ακόμη μια αξιόλογη εικόνα, του 1680, του Παντοκράτορα Θεού. Στον Άγιο Αντώνιο υπάρχει και άλλη γνωστή, από τον ίδιο, της Αγίας Άννας. Το τέμπλο της Θεοτόκου που ανέφερα, έγχρωμο και εξαιρετικά τέχνης, κατά την επιγραφή του κατασκευάστηκε στα 1771 με προτροπή του αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και δαπάνη του διερμηνέως Χατζηϊωσήφ, όπως και πολλές από τις εικόνες από τους ζωγράφους-μοναχούς Νεκτάριο Πρωτοσύγγελλο, Λεόντιο, Φιλό-

θεο και Φιλάρετο, επί επιτρόπου Χατζηκωνσταντίνου. Ο ναός είχε ανοικοδομηθεί με έξοδα του αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου τον ίδιο χρόνο (1771). Ο Χατζηϊωσήφ είχε δωρήσει στην Φανερωμένη Λευκωσίας ένα τοιφλίκι με νερό στην Κυθρέα (πωλήθηκε σε ιδιώτες στα 1907), για τον οποίο έχουμε πλήθος ειδήσεις στον Κώδικα Ι της Αρχιεπισκοπής, 1778-1828, σσ.63-233. Περιθόλι στην Κυθρέα είχε στα 1758 και η μονή της Αγίας Νάπας (βλ. Κυπρ. Σπουδ. ΛΒ', 1968, σ.244), το ίδιο και στα 1773 (αυτ. σ.242).

Ανάμεσα σ' άλλα αναφέρω σημαντικά αγιολογικά χειρόγραφα της Τουρκοκρατίας από την Κυθρέα όπως των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας στα 1754. Διοικητικά της Κυθρέας με την ευρεία περιοχή της ήταν το καδιλλίκι του Degirmenlik (=μιυλότοπος), που υπάγονταν με άλλα τέσσερα στον καδή της Λευκωσίας. Λόγω του πλούτου και της επισιτιστικής σημασίας των μύλων η Κυθρέα ήταν συχνά το θύμα των εξεγέρσεων των αγάδων. Στα 1680 ο Τζιφούτογλου Αχμέτ Αγάς με τον Cholak Pasha για να εξαναγκάσουν τον αποστάτη Μεχμέτ Αγά Boyadjioghli που είχε γίνει κυρίαρχος της Λευκωσίας, να παραδοθή, κατέλαβαν την Κυθρέα και απέκοψαν τις προμήθειες αλεύρων στη Λευκωσία. Έτσι ο Boyadjioghli αναγκάστηκε να φύγει από τη Λευκωσία και συνελήφθη. Στα 1765-1766 ο Χαλήλ Αγάς φρούραρχος Κερύνειας ετέθη επί κεφαλής εξεγέρσεως της Τούρκων χωρικών κατά των κυβερνητών της Λευκωσίας, δυο φορές: την πρώτη φορά επειδή οι χωρικοί κατέλαβαν τους μύλους της Κυθρέας και έκοψαν την προμήθεια του αλευριού στη Λευκωσία, ο κυβερνήτης Τζήλ Οσμάν συνθηκολόγησε: τη β' φορά επειδή αυτό δεν έγινε, ο Χαλίλ ηττήθηκε.

Στα 1819 γράφτηκε το Άσμα των πνιγμένων προσκυνητών για γεγονός που συνέβη λίγο πριν. Ανάμεσα στους πνιγμένους ήταν κι' ένας Παπάς Κυρκώτης. Ο σουλτάνος Abdul Aziz (1861-1876) εξέδωσε φερμάνι για τον ιερέα Χ'' Παπαχριστόδουλο Χ'' Παπαγιάννη από τη Βώνη με τον οποίον επέστρεψε σ' αυτόν τα πλούσια κτήματά του στο χωριό αυτό (το 1/5 της περιοχής), που

του είχε αφαιρέσει ο Μουσταφάς Χαριστάρης (=εισπράκτορας του φόρου χαράτσι) προηγουμένως. Ο ιερέας έλαβε το φερμάνι όταν επισκέφθη τον ίδιο τον σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη με μεσολάβηση του γνωστού Χ' Ταχέρ αγά, που είχε μεγάλα τοιφλίκια στο Παλαίκυθρο και είχε έλθει σε ρήξη με τον Μουσταφά (ο τελευταίος είχε διατάξει να θεριστούν πρώτα τα δικά του σπαρτά, στα τοιφλίκια του στην ίδια περιοχή). Το φερμάνι επιστρέφοντας τα κτήματα στον ιερέα τα θέτει υπό την υψηλή προστασία του Λαλελί Τζαμί της Λευκωσίας (κοντά στον Άγιο Λουκά) και τα καθιστά αφορολόγητα πλην ετησίας εισφοράς 30 γροσίων προς το Τζαμί. Αργότερα ο ιερέας παρά ταύτα βασανίστηκε και παρέδωσε την χρηματική περιουσία του στους Τούρκους. Στην παράδοση έμεινε γνωστός ως ο Πελλόπαπας. Πολλά τοπωνύμια της περιοχής φέρουν το όνομά του.

Ανάμεσα στους διακεκριμένους και τους μορφωμένους Κυθρεώτες του 20ου αιώνα αναφέρουμε την Αναστασία Σαββίδου το γένος Ζαμπακίδου, που πέθανε στα 1964 σε ηλικία 82 ετών. Ζούσε στον Άγιο Κασσιανό Λευκωσίας κι' ο παππούς της είχε πολλά τοιφλίκια στην Κυθρέα αλλά ζούσε στον Άγιο Κασσιανό και πηγαίνοερχόταν στην Κυθρέα. Ο πάππος της Ευγένιος Ζαμπακίδης κατόρθωσε να διασώσει σπουδαίες αρχαίες εικόνες της Αγίας Σοφίας και άλλων ελληνικών ναών της Λευκωσίας από τους Τούρκους μέσω ενός φίλου του Τούρκου Αγά (βλ. λεπτομέρειες στις Κυπρ. Σπουδ. ΛΒ', 1968, σσ.87-110). Αναφέρω επίσης την διακεκριμένη διδασκάλισσα

Ελένη Χρήστου διευθύντρια του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου Λευκωσίας από 1901-1936, τον κ. Πέτρο Στυλιανού, την οικογένεια Σεβέρη, τον κ. Μιχαλάκη Σαββίδη, τον κ. Τάκη Αριστείδου, τον γιατρό Ιω. Πολυδωρίδη, τις οικογένειες Κορέλη, Λέβα, Λεμονοφίδη, Κυριακίδη, Κολλίτση, Στυλιανού, Κυθρεώτη, Καλλή, Ατταλλίδη, Ιακωβίδη, Κολοιού, κ.ά.

Στα 1821 η ελληνική Κυθρέα είχε κι' αυτή τα θύματά της: τον Χατζηιώνά και τον Χατζηαττάλλαν, τον Παπαχριστόδουλο του Έξω Μετοχίου και τον Παπαγιάννη της Βώνης. Ο πλούσιος Παπαγεώργης του Τραχωνίου συνελήφθη από τον Metteshaga από την Άσσια. Διάσημος φυγάς Κυθρεώτης τότε ήταν ο Χατζηπετράκης Κυθέρειος, που έδρασε στη Γαλλία. Ένας Κυθρεώτης της ίδιας οικογένειας, ο Κωστής Πετρακίδης, που πολέμησε στην επανάσταση στην Ελλάδα, συνέθεσε μια σειρά από συγκλονιστικά λυρικά και αγωνιστικά μαζί τραγούδια, μ' ένα από τα οποία θα τελειώσω την ομιλία μου. Αλλά πρώτα αναφέρω ότι τα δυο πρώτα δημοτικά σχολεία επί Τουρκοκρατίας ελειτούργησαν στα 1855 στον Αγ. Ανδρόνικο και στην Χαρδακιώτισσα ταυτόχρονα, με δασκάλους Κυθρεώτες γυρισμένους στο εξωτερικό: Ιερουσαλήμ, Αίγυπτο, κλπ. Η επιχειρηματικότητα των Κυθρεωτών και οι επιστημονικές τους επιδόσεις είναι από τις σπάνιες. Λίγοι θα ξέρουν ότι στα 1604 Κυθρεώτες έμποροι εισήγαγαν στην Ευρώπη το κραμβί. Αλλά ας γυρίσουμε στα 1821: το ποίημα του Κωστή Πετρακίδη ηχεί σα να γραφήκε σήμερα, στα 1974/75, μετά τις τουρκικές σφαγές.

Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ

*Κη όντας περάσης τα θουνά και 'πος εις την Κυθραϊαν,
δεξιά μερκά ένα στρατίν 'θκάλλει σε'ς ένα λόγγον,
'που τον σκεπάζουσιν η διαίς, πεύκοι και κυπρασίσιαι·
'στην μέσιν από τα δεντρά έναν αρκάκιν ρέει,
γλυκίην ένι το ρέμμα του καθαρά σταλάζει.
Πήσιννε τότε τα 'πίσω του αρκακιού και τρέχα,
θεννά σ' θκάλη, Γιώρκη μου, 'σ ένα μέλλον σπήληον·
πέρνα δεξιά θεννά 'θρης δυο μνήματα χτισμένα,
μεν τα πατήσης, Γεώρκη μου, τι κλαΐσιν και τα δυο τους,
και 'θκαίνουν άγριας φωναίς και μπουμπουρίζ' ο λόγγος.
Τί φταιμέν τα δυο γέρηκα, τα κακοσκοτωμένα,
ποιος ηύρεν και ποιος πατεί την πλάκαν του μνημάτου.
Εν φτάννει 'που μας 'φάσσι'ν δυο Τούρκοι σκοτωμένα,
κη όντας η μάνα 'ς το θυζίν μας ειχεν και τα δυο μας,
μόνον ήρτατε να χάσωμεν, και τον γλυκύν μας ύπνον.*

*Σκύψε, 'ψηλέ κυπάρισσε, κη αρκίνα μυρολόα,
κλάψε τους μαύρους μας γονεούς, 'που κλαιν τον θάνατόν μας,
κλάψε τους γρόνους τους γλυκούς 'που 'χάσαμεν της νεότης
κλάψε την μοίραν την κακήν που 'ρτεν να μας μοιράνη,
και καταράθου το σκυλλίν 'που 'πήρεν την ζωήν μας.*

(Βλ. Πέτρου Στυλιανού: «Οι τρεις φτωχοί άγιοι της Κυθρέας», «Κυπριακός Λόγος» τομ. 7ος, τ. 37).

Υ.Γ. Εκτός από λίγες παραπομπές, προτίμησα να παραλείψω την αναγραφή της βιβλιογραφίας που χρησιμοποίησα για την

σύνθεση της ομιλίας, για να μη την παραφορτώσω. Όπως θα δη ο αναγνώστης, χρησιμοποίησα και ανέκδοτες πηγές. Ελπίζω κάποτε να δώσω μίαν ευρεία επιστημονική ιστορία της Κυθρέας, για την οποία η παρούσα εκλαϊκευτική ομιλία αποτελεί μόνο πυρήνα και εισαγωγή.

ΤΟ ΠΑΡΑΠΟΝΟ ΤΟΥ ΚΥΘΡΕΩΤΗ Της ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

*Κυθρέα μου περήφανη, με τα γάργαρα νερά σου,
οι Τούρκοι σε επιάσασιν και τρώνε τ' αγαθά σου.
Κυθρέα, σε πεθύμησα με όλη την καρδιά μου
και όταν σε θυμηθώ, λιώνουν τα σωθικά μου,
μα δεν μπορώ ναρθώ κοντά, τα εμπόδια εν μεγάλα.
οι Τούρκοι σε φυλάγουσιν με όπλα πιο μεγάλα.
Θεέ μου να ξημέρωσε και μια μέρα για μένα
νάταν τα μάτια μου στεγνά, να μην ήταν κλαμένα.
Βλέπω σε Πενταδάχτυλε, που μακρυά και λέω,
εις τόνειρο μου μόνο βλέπω σε και κάθομαι και κλαίω.
Σ' ένα δεντρί εκούμπησα να πω το θάσανό μου
μα τζιείνον εμαράθηκεν που τον πολύν καμόν μου.
Θα πα να θρω ένα σπήλαιο, μέσα να κατοικήσω
και κει χωρίς παράπονο τα μάτια μου να κλείσω.
Γιατί, ενόσω ζει ο άνθρωπος είναι τυρανισμένος
και μόνο στον Άδη όταν πα είναι αναπαμένος.*

Οι στίχοι αυτοί είναι κάποιου Κυθρεώτη, κι έχουν πέσει στα χέρια μου πρόσφατα. Επειδή ο Κυθρεώτης αυτός, όπως είχε παρακαλέσει το Θεόν, αναπαύτηκε, θεώρησα χρέος μου να τους παρουσιάσω στους χωριανούς και τους Κύπριους όλους, σαν ένα μικρό δείγμα αγάπης και τιμής στον παραπονεμένο Κυθρεώτη.

Ο Κυριάκος Αδαμίδης, Κυθρεώτης έγραψε τους στίχους αυτούς με πολλή συγκίνηση, όταν ζούσε στην προσφυγιά. Έκλαιγε ο πρόσφυγας και παρακαλούσε να «γίνει κρύα πέτρα τζιαί όχι να αισθάνεται με φρόνηση και μέτραν» τα θάσανα που πάθαμε μετά την εισβολή, που δεν άφησε τίποτε όρθιο από όπου πέρασε. Κι ήθελε ο Αδαμίδης να πάει ξανά στην Κυθρέα, να πιει νερό από τον Κεφαλόθρυσο, να ξαναπερπατήσει τους δρόμους της, και να τον θάψουν κον-

τά στην αγαπημένη του γυναίκα. Δεν αξιώθηκε. Μα ούτε και στην πατρική γη θάφτηκε. Τα κόκκαλα του Αδαμίδη αναπαύονται στο Νέο Κοιμητήριο, μα περιμένουν κι αυτά. Κι όταν με το καλό, γυρίσουν στην Κυθρέα πίσω τα παιδιά του, θα τα πάνε μαζί τους στο Κοιμητήριο της Κυθρέας, να τα θάλουν δίπλα στη μάνα τους, να ησυχάσουν για τα καλά.

Δεν είναι μόνο ο Αδαμίδης, πολλοί είναι οι Αδαμίδηδες και πολλοί οι Κυθρεώτες, οι Βαρωσιώτες, οι Κερυνειώτες, οι Μορφίτες που έχουν τα ίδια παράπονα. Όσο βαστάνε όλοι αυτοί, δεν θα μείνουν μόνο στο παράπονο. Το δάκρυ τους θα γίνει θάλασσα και θα χυθεί να πνίξει τον κατακτητή. Ο Θεός υπόγραψε τη λευτεριά μας και θα μας βοηθήσει.